

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ل

٤٤٩٤٧

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ
پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد تاریخ

عنوان:

بررسی سیاستهای ایران در آسیای مرکزی
باتکیه بر ترکمنستان از آغاز دوره قاجار تا پایان سلطنت
ناصرالدین شاه

استاد راهنما:

سرکار خانم الهامه مفتاح

اساتید مشاور:

جناب آقای دکتر حسین الهی

جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون

تحقیق از:

عبدالقدوس موحدی رودی

شهریور ۸۱

۴۴۹۴۷

۱۳۸۲ / ۷ / ۱۰

وزارتخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی
موسسه تخصصی زبان

۴۴۹۴۷

مقدمه

فصل اول

پهنه جغرافیایی آسیای مرکزی

- ۱- موقعیت جغرافیایی آسیای مرکزی ۱
- ۲- بررسی عنوان آسیای میانه ۱
- ۳- تعریف آسیای میانه ۲
- نتیجه گیری ۱۲

فصل دوم

سابقه تاریخی آسیای مرکزی

- الف (آسیای مرکزی قبل از ظهور اسلام ۱۴
- ب (از حمله اعراب مسلمان تا مغول ۱۵
- ج (آسیای مرکزی از حمله مغول تا صفویه ۲۰
- ویژگیهای مهم دوره تیموری ۲۳
- د (آسیای مرکزی از دوره صفویه تا قاجار ۲۶
- نتیجه گیری ۳۲

فصل سوم

ترکمنستان با تکیه بر مرو

- نتیجه گیری ۳۵
- ۳۸

فصل چهارم

قدرت یابی دولتهای روس و انگلیس و توجه آنها به آسیای مرکزی

- ۱- دلایل توجه روسیه به آسیای مرکزی ۴۱
- الف (اهداف اقتصادی ۴۱
- ب (اهداف سیاسی و نظامی ۴۱
- ج (اهداف فرهنگی ۴۳
- ۲- دلایل توجه انگلیس به آسیای مرکزی ۴۳
- نتیجه گیری ۴۶

فصل پنجم

قدرت یابی آقامحمد خان و روابط با خانات آسیای مرکزی

- ۱- روابط آقا محمد خان با ترکمنان ۴۸
- ۲- روابط آقا محمد خان با ازبکان ۴۹
- ۵۲

۵۵	۳- دلایل لشکر کشی آقا محمد خان به خراسان و اقدامات او
۵۶	نتیجه گیری
	فصل ششم
	روابط فتحعلی شاه با خانات آسیای مرکزی
۵۷	۱- روابط ایران با بخارا و مسئله مرو
۵۸	۲- حاکم مرو . محمد حسین مروی و پناهنده شدن او به دربار فتحعلی شاه
۵۹	۳- روابط فتحعلی شاه و تراکمه خوارزم
۶۲	۴- اقدامات عباس میرزا برای تأمین امنیت در مرزهای شمال شرقی ایران
۶۳	۵- عباس میرزا و مسئله سرخس
۶۶	۶- انگلیسی‌ها و مواضع آنان در قبال اقدامات عباس میرزا
۶۹	۷- روابط خانهای محلی خراسان با خانات آسیای مرکزی
۷۴	نتیجه گیری
	فصل هفتم
	روابط ایران با خانات آسیای مرکزی در دوره‌ی محمد شاه
۷۷	۱- روابط با خوارزم
۷۸	۲- محمد شاه و روابط او با ایلی تکه . ساروق و سالور
۸۰	۳- متوسل شدن ایلی سالور و ساروق مرو به محمد شاه
۸۱	۴- محمد شاه و سرکوب ترکمنان یموت و گوکلان
۸۲	۵- اسارت محمد ولی خان و سفارت محمد علی خان غفور
۸۴	۶- بررسی روابط ایران و انگلیس در دوره محمد شاه
۸۷	۷- هرات در دوره فتحعلی شاه و محمد شاه
۹۳	نتیجه گیری
	فصل هشتم
۹۵	بررسی مسئله آشوراده و تصرف آن توسط روسها .
۹۷	امیر کبیر و آشوراده
۱۰۳	نتیجه گیری
	فصل نهم
۱۰۴	روابط ایران با خانات آسیای مرکزی در دوره ناصرالدین شاه
۱۰۴	۱- سیاست امیر کبیر در قبال ترکمنان
۱۰۵	۲- امیر کبیر و اعزام رضاقلی خان هدایت به خیوه ، بررسی مذاکرات او با خان خیوه
۱۱۴	۳- لشکر کشی سرهنگ اسماعیل خان میرپنجه به مرو ، زمینه ها و نتایج آن

۱۲۰	۴- نبرد آق در بند (۱۲۷۱ هـ ق ۱۸۵۵ م)
۱۲۴	نتیجه گیری
۱۲۷	۵- جنگ مرو (۱۲۷۷ هـ ق ۱۸۶۰ م)
۱۲۸	- زمینه های جنگ
۱۳۳	- آغاز جنگ
۱۳۴	۶- نقش انگلیس در جنگ مرو
۱۳۷	۷- علل شکست قشون ایران در جنگ مرو
۱۳۹	۸- نتایج جنگ مرو
۱۴۲	نتیجه گیری
۱۵۰	فصل دهم
۱۵۲	پایان حکومت امرای محلی در آسیای مرکزی
۱۵۳	نتیجه گیری
۱۵۵	فصل یازدهم
۱۵۸	معاهده آخال ، زمینه ها و نتایج
۱۶۱	۱- زمینه های تصرف آخال توسط روسیه
۱۶۴	۲- گوگ تپه و اشغال آن توسط روسها
۱۶۵	۳- پیامدهای معاهده آخال
۱۷۳	۴- انگلیسی ها و معاهده آخال
۱۷۵	نتیجه گیری
۱۷۸	فصل دوازدهم
۱۷۹	تصرف مرو توسط روسها
۱۸۲	۱- نگاهی به اهمیت مرو
۱۸۵	۲- تصرف مرو توسط روسها و واکنشهای ایران و انگلیس
	۳- تصرف پنجاه توسط روسها ، پیامدها و نتایج آن
	نتیجه گیری
	فصل سیزدهم
	ماجرای سرخس کهنه و نو در دوره قاجار
	۱- نگاهی به اهمیت سرخس
	۲- سرخس کهنه و نو در دوره قاجار
	۳- بنای سرخس ناصری (سرخس نو)
	۴- تصرف سرخس کهنه توسط روسها

۱۹۰	نتیجه گیری
۱۹۳	حاصل سخن
۱۹۷	فهرست منابع و مآخذ
	ضمائم
۲۱۱-۲۱۷	مفاد معاهده آخال
	تصاویر و نقشه ها

ایران به دلیل یگانگی تاریخی و همسایگی و به علت سابقه طولانی تاریخی و فرهنگی در سرنوشت آسیای مرکزی دینفع است. زیرا قسمت اعظم آسیای مرکزی جزئی از ایران بزرگ بوده است. سرزمینی که از کناره‌های خاوری دریای مازندران تا ماورای رود جیحون گسترده است، نخستین مرکز رستاخیز سیاسی و فرهنگی ایران در دوره اسلامی و زادگاه بزرگانی چون برامکه، فارابی و خوارزمی و ابن سینا و جلال الدین رومی بوده است. این جمهوری‌ها با هیچ سرزمینی، تاریخ و فرهنگ دیرپا و مشترک به اندازه ایران ندارند. سابقه تاریخی مشترک و پیوندهای میان ایران و این جمهوری‌ها را می‌توان دست کم تا نزدیک سه هزار سال پیش عقب برد.

این منطقه در قرون نخستین اسلامی، شاهد حرکت‌های عدالت خواهانه برضد حکومت‌های اموی و عباسی بوده و به عنوان پناهگاه و حامی خاندان نبوت محسوب می‌گردید. این منطقه در تاسیس اولین سلسله‌های ایرانی نقش اساسی داشت، سلسله‌هایی چون طاهریان و خصوصاً سلسله فرهنگ پرور آزاد اندیش سامانی در قلب این سرزمین پایه گرفت و موجبات توانمندی و رشد چشم‌گیر فرهنگ ایرانی را در تمامی زمینیه‌ها فراهم ساخت. دوران حکومت ترکان و چنگیزیان و تیموریان نه تنها به عنوان بخشی از ایران زمین بوده بلکه پس از آن نیز هر موقعی که سلاطین مقتدری در ایران بر سرکار بودند مرز خود را به رود جیحون می‌رساندند و سلاطین ضعیف دست کم همین ادعا را داشتند. با تاسیس حکومت صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران، سرفصل جدیدی در تاریخ ایران و آسیای مرکزی آغاز گردید که خود سرآغاز جدایی

تدریجی این سرزمین را از ایران فراهم آورد ، هر چند تا دوره قاجار و در زمان سلاطین نیرومندی مثل شاه‌عباس صفوی و نادرشاه افشار تسلط ایران بر آسیای مرکزی با فراز و نشیبهایی همچنان ادامه یافت . اما در اوایل قرن نوزدهم میلادی که مقارن حکومت قاجار در ایران بود ، ضعف و ناتوانی این دولت و مداخلات قدرتهای روسیه و انگلیس در امور داخلی ایران و تهاجمات اوزبکان و ترکمنان به مرزهای شمال شرقی ایران ، نهایتاً به جدایی قسمتهایی از نواحی شمال شرقی از ایران انجامید .

این رساله تحت عنوان « بررسی سیاستهای ایران در آسیای مرکزی با تکیه بر ترکمنستان ، از آغاز دوره‌ی قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه » می باشد . آنچه باعث شد تا نگارنده این موضوع را به عنوان رساله در مقطع کارشناسی ارشد انتخاب نماید ، یکی این بود که بطور کلی تحولاتی که بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در دهه پایانی سده بیستم بوجود آمده ، آشنایی با جمهوریهای تازه استقلال یافته و خصوصاً همسایه ایران در شمال شرق یعنی جمهوری ترکمنستان را ضروری تر ساخت و این سوال در ذهن ایجاد شد که چرا ترکمنستان یا همان دشت خاوران پیشین که زمانی جزء خراسان بزرگ بوده و آن همه پیوندهای عمیق تاریخی و فرهنگی بین مردم آن دیار و ایرانیان برقرار بود ، در قرن نوزدهم میلادی از پیکره‌ی ایران جدا شد . دلیل دیگر خلأهای پژوهشی موجود در زمینه موضوع مورد تحقیق ایجاب می کرد تا این تحقیق انجام شود ، تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد ، پژوهشی مستقل، تحت عنوان موضوع فوق صورت نگرفته و مورخان و محققان اندکی در قالب دیگر مطالب مورد تحقیق به این مسأله پرداخته اند .

در رابطه با موضوع رساله سئوالهای زیر به ذهن متبادر می گردد :

۱- دلایل توجه روسها و انگلیسیها به آسیای مرکزی چه بود؟

۲- آیا شاهان قاجار توانایی برقرارامنیت در مرزهای شمال شرقی ایران را داشتند؟

۳- دولت قاجار برای برقرار کردن امنیت و ثبات سیاسی چه راهکارهایی اتخاذ نمود؟

۴- نقش روسها و انگلیسیها در میزان موفقیت یا عدم موفقیت ایران تا چه اندازه ای بود؟

۵- عکس العمل انگلیسیها در مقابل پیشروی روسها در آسیای مرکزی چه بود؟

۶- دولت قاجار در مقابل پیشروی روسها در آسیای مرکزی و بخصوص مناطق ترکمن

نشین آخال ، مرو، سرخس چه واکنشهایی نشان داد؟

برای رسیدن به پاسخ سئوالات فوق ، فرضیه هایی مطرح شد که عبارت است از :

۱- روسها ضمن توجه به منافع اقتصادی و فرهنگی در آسیای مرکزی و همچنین فرار از

مشکلات داخلی ، در راستای وصیت نامه‌ی منسوب به پتر کبیر و با توجه به رقابتی که در

قرن نوزدهم با انگلیسیها داشتند سعی کردند تا از طریق آسیای مرکزی به مستعمره‌ی عظیم

انگلیسیها ، یعنی هندوستان دست یابند ، از آن طرف انگلیسیها نگران دست یابی روسها به

هندوستان ، پشتد مراقب فعالیتهای روسها در آسیای مرکزی بودند .

۲- ضعف و ناتوانی دولت قاجار و ساختار استبدادی آن به هیچ عنوان توان پاسخگویی

در برخورد با کشورهای انگلستان و روسیه را نداشت ، علاوه بر این عدم اتخاذ راهکارهای

مناسب جهت ایجاد امنیت ، و نیز ضعف حکام محلی خراسان و استرآباد ، اغتشاشات داخلی

خصوصا در خراسان که بعضاً توسط خوانین محلی انجام می شد ، وجود عوامل وابسته به

بیگانه در درون دربار ، شکست ایران در جنگهای اول و دوم از روسیه و تحمیل معاهدات گلستان و ترکمنچای و آسیب وارد آمدن به منزلت تاریخی و موقعیت سیاسی ایران و دخالت های قدرتهای روس و انگلیس در امور داخلی ایران و ... سبب شد تا شاهان قاجار توانایی برقراری امنیت در نواحی شمال شرقی ایران را نداشته باشند .

۳- شاهان قاجار راهکارهای مناسبی جهت برخورد با اوزبکان و ترکمنان در پیش نگرفتند و صرفاً سعی داشتند با توسل به عملیات نظامی ، امنیت و ثبات سیاسی را برقرار نمایند ، غافل از اینکه انجام عملیات نظامی در دراز مدت نتایج سوئی را برای آنها به دنبال داشت . آنها می توانستند از طریق مسالمت آمیز و حمایت های مالی و اقتصادی ترکمنان را که در پایه گذاری حکومت قاجار نقش موثری ایفا نمودند ، بعنوان پاسداران مرزهای شمال شرقی به رسمیت بشناسند و به جلب و جذب آنها پردازند . به استثنای کسانی چون عباس میرزا و امیرکبیر ، دیگران چندان موفقیتی در برقراری امنیت در مرزهای شمال شرقی نداشتند ضمن اینکه به دلیل دیپلماسی ضعیف شاهان قاجار آنها موقعیت های مختلفی را در ایجاد و کنترل بر نواحی ترکمن نشین از دست دادند .

۴- روسها با ترفندهای خاص از قبیل ایجاد اختلاف بین ترکمنان و حکام قاجار و تحریک حکام خوارزم برای غارت و چپاول نواحی ایران و تطمیع حکام خراسان و استرآباد و حتی تشویق آنها به غارت و چپاول نواحی ترکمن نشین ، بین آنها جنگهای طولانی ایجاد می نمودند تا بالمال آنها را تضعیف نمایند ، از طرف دیگر در مقطعی که ایران در جنگ با خیه پیروز شد ، روسها با تحریکات ماهرانهی خود ایرانیها را متوجه هرات نمودند و ایران

نیروهایش را از مرو فراخواند و بنابر این توجه آنها را از توسعه طلبی‌های خود در آسیای مرکزی به قسمت شرق ایران معطوف نمود .

انگلیسها نیز همواره با فتنه انگیزی و دسیسه در مناطق ترکمن نشین مثل خیوه و مرو تحریکاتی می کردند و اغتشاشاتی به وسیله دستهای پنهانی و جاسوسان زیرک خود به عمل می آوردند تا حاکمیت ایران را بر این مناطق متزلزل گردانند .

۵- روسها به دلایل مختلف ، مناطق و شهرهای آسیای مرکزی رایکی پس از دیگری تصرف کرده و در نهایت به تصرف مناطقی چون . آخال ، مرو ، سرخس و پنجده پرداختند ، انگلیسها هرچند که از پیشروی روسها نگران بودند و به قول معروف از دور دستی بر آتش دراز می کردند اما به دلیل آنکه منافع چندانی در آنجا نداشتند ترجیح دادند که تمام هم و غم خود را صرف توجه به شرق ایران و تحکیم پایگاههای دفاعی در افغانستان نمایند. فقط در هنگامی که روسها با تصرف پنجده به افغانستان نزدیکتر شدند، انگلیسها خطر را در کنار خود احساس کرده و عملاً با جدیت هر چه تمامتر در مقابل اقدام روسها قدم نمودند و اینجا بود که بعد از حدود بیست تا بیست و پنج سال ، پیشروی روسها متوقف گردید و با تشکیل کمیسیون تحدید حدود از پیشروی روسها به افغانستان جلوگیری به عمل آمد و رقابت روس و انگلیس در آسیای مرکزی پایان یافت .

۶- فریادهای ایرانیان در مقابل پیشروی روسها در آخال و مرو و سرخس و ... بجایی نرسید و دولت قاجار بدلیل ضعف و ناتوانی در برقراری امنیت ، از اینکه سالیان متمادی

مقدمه

روسها پس از سلطه بر این نواحی خواهند توانست نظم و امنیت را برقرار و از حملات اوزبکان و ترکمنان به سرحدات خراسان جلوگیری نمایند. قلبا خوشحال هم بودند.

در اجرای مراحل پژوهش و تدوین رساله حاضر، نگارنده با مشکلاتی مواجه بوده است، از جمله دوری از مراکز علمی که اکثر در شهرهای بزرگ متمرکز می باشد موجب گردید تا بطور دائم برای تهیه منابع و مآخذ مورد نظر به شهرهای تهران و مشهد مسافرت نماید، از طرف دیگر بعلت نبود امکانات لازم، سفر به منطقه مورد مطالعه (ترکمنستان) امکان پذیر نبود و طبیعتاً سفر به مناطق مورد نظر و مشاهده مستقیم آن مناطق و استفاده از منابع و مآخذ مورخان و محققان آن دیار می توانست بسیاری از خلأهای موجود در رساله حاضر را پر نماید. به امید روزی که این فرصت فراهم شود.

این رساله از یک مقدمه و سیزده فصل و حاصل سخن تشکیل شده که فهرست فصل ها مطالب زیر را در بر می گیرد:

فصل اول: به بررسی موقعیت جغرافیایی و عنوان آسیای میانه و آسیای مرکزی پرداخته و سپس پهنه‌ی جغرافیایی آسیای مرکزی را از دیدگاه جغرافیدانان قرون سوم و چهارم هجری قمری و سپس مورخان و صاحب نظران معاصر مورد بررسی قرار می دهد.

فصل دوم: به سابقه‌ی تاریخی آسیای مرکزی در دوره‌ی قبل از ظهور اسلام و دوره‌ی اسلامی تا زمان قاجار می پردازد.

فصل سوم: به بررسی مختصری از اوضاع تاریخی ترکمنستان از قدیم الایام تا دوره‌ی قاجار و در نهایت تصرف آن توسط روسها پرداخته است.

فصل چهارم: به قدرت یابی دولتهای روس و انگلیس و دلایل توجه آنها به آسیای

مرکزی می‌پردازد .

فصل پنجم : به بررسی روابط آقا محمد خان با ترکمنان و سپس اوزبکان می‌پردازد .

فصل ششم : مسئله مرو در دوره‌ی فتحعلی شاه و همچنین روابط شاه قاجار با تراکمه‌ی

خوارزم و اقدامات عباس میرزا برای تامین امنیت در مرزهای شمال شرقی و روابط خان‌های

محلی خراسان با خانات آسیای مرکزی را مورد بررسی قرار می‌دهد .

فصل هفتم : به بررسی روابط محمد شاه قاجار با خوارزم و نیز روابطش با ایل تکه ،

ساروق و سالور و ترکمنان یموت و گوکلان پرداخته و سپس به جریان اسارت محمد ولی خان

و سفارت محمد علی خان غفور به خوارزم می‌پردازد .

فصل هشتم : به بررسی مسئله آشوراده در دوره‌ی محمد شاه و تصرف آن توسط روسها

پرداخته و تلاشهای امیرکبیر جهت پس گرفتن جزایر آشوراده و وضعیت آن ناحیه بعد از

امیر کبیر می‌پردازد.

فصل نهم : به سیاستهای امیرکبیر در قبال ترکمنان و اعزام رضاقلی خان هدایت به

خیوه، لشکرکشی اسماعیل خان میرپنجه به مرو جهت استقرار امنیت ، نبرد آق دربند و

شکست خان خیوه پرداخته و پس از نتیجه گیری موارد فوق به جنگ مرو و نقش انگلیس و

روس در این جنگ ، علل شکست قشون ایران و نتایج جنگ مذکور می‌پردازد .

فصل دهم : به روند پیشروی روسها در آسیای مرکزی و واکنشهای ایران و انگلیس

می‌پردازد .

فصل یازدهم : زمینه های تصرف آخال توسط روسیه و پیامدهای معاهده‌ی آخال و واکنش های ایران و انگلستان را مورد بررسی قرار می دهد .

فصل دوازدهم : به زمینه ها و چگونگی تصرف مرو توسط روسها و واکنشهای ایران و انگلیس می پردازد .

فصل سیزدهم : با نگاهی به اهمیت سرخس . به اقدامات عباس میرزا در آن دیار پرداخته و سپس به بنای سرخس ناصری (نو) می پردازد و پس از آن تصرف سرخس کهنه توسط روسها و عکسل العمل ایران و انگلیس را در مقابل آن مورد مطالعه قرار می دهد .
و آخرین مبحث تحت عنوان حاصل سخن به نتیجه گیری کلی و نهایی از رساله پرداخته است .

بررسی منابع و مآخذ :

بطور کلی در تهیه‌ی این رساله از چهار گونه منبع استفاده شده است :

منابع :

از حدود پنجاه منبع اصلی در تهیه‌ی این رساله استفاده شده به معرفی تعدادی از آنها پرداخته می شود :

الف) منابع جغرافیای تاریخی :

منابع جغرافیایی تاریخی حاوی آگاهی های ارزشمند در خصوص منطقه مورد تحقیق

نگارنده می باشد . لذا معرفی کوتاهی از این دست منابع خالی از فایده نیست :

۱- قدیمترین این آثار کتاب ابن خردادبه (ابو القاسم عبیدالله بن عبدالله) است . که در سال ۲۱۲ هجری قمری ظاهراً درخراسان به دنیا آمد ، و تألیفات زیادی داشته که اغلب آنها از بین رفته است . بهترین اثر وی کتابی است در جغرافیا به نام المسالک و الممالک که در سال (۲۳۳ - ۲۳۲ هـ ق) تألیف شد و در سال ۲۷۳-۲۷۲ تغییراتی در آن داده است کتاب وی مشتمل است ، بر فواصل دقیق شهرها و تعداد مالیات سالیانه هر یک از ولایات . این اثر که با استفاده از اسناد رسمی تألیف شده است مورد استفاده جغرافی نویسان بعدی از جمله ابن حوقل و مقدسی و ابن الفقیه همدانی قرار گرفته است .

۲- مبع مهم قابل ذکر که به وسیله یعقوبی (احمد بن یعقوب بن وهب بن واضح) نوشته شده است ، البلدان نام دارد و در سال ۲۷۸ هـ ق به پایان رسیده است یعقوبی اصلاً ایرانی و از مردم اصفهان بوده، کتاب وی حاوی جزئیات اقتصادی و مطالب جغرافیایی است . مؤلف محتوی این اثر را از طریق جهانگردی و تحقیق از سیاحان و استفاده از آثار دیگران بدست آورده است . توجه نویسنده در این کتاب بیشتر معطوف به مطالب آماری و اوضاع جغرافیایی است ، نیز توجه خاصی نسبت به میزان مالیات هر نقطه داشته است .

۳- کتاب دیگر در زمینه جغرافیا المسالک و الممالک استخری است . ابواسحق ابراهیم بن محمد، از مردم استخر فارس بود که به کرخی نیز معروف بوده است ، در سال ۳۴۰ هجری قمری شروع به مسافرت کرد و از عربستان تا اقیانوس اطلس را سیاحت نمود . استخری به ماوراءالنهر سفر کرد و از شاهدان عینی رویدادهای آن سرزمین بشمار می رود و به همین سبب اثر او در زمینه ماوراءالنهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است . -